

Nové přístupy k analýze dat osobnostních dotazníků Dimenzionální a konfigurační pojetí

Bohumír Chalupa

Brno

V posledních letech nás zaujala problematika celkového profilu osobnosti u dotazníků s větším počtem škál. Řešení podle dimenzionálního pojetí vlastností osobnosti, které vystřídalo ve druhé polovině 20. století starší kategoriální pojetí, zůstává pouze u stanovení dílčích diagnóz a nebere v úvahu individuální konfigurace různých rysů. To si dnes zřetelně uvědomuje řada psychologů zejména v praxi.

Eysenck (1964) se pokusil podle známého kruhového diagramu odvodit všechny osobnostní vlastnosti z polohy skóre osoby na dvou ortogonálních osách extraverze a neuroticismu. Toto stanovisko však není výzkumně dostatečně doloženo (Kolaříková, 1981) a představuje velké zjednodušení reálné struktury osobnosti.

U osobnostních dotazníků s větším počtem škál lze pozorovat nejen variabilitu škálových hodnot u jedinců, ale u některých osob jsou zaznamenány extrémní hodnoty souběžně na větším počtu míst. Naskytá se otázka, zda to ještě může být nahodilé nebo zda jde již o výraz změněné celkové osobnostní struktury. Pokusili jsme se to osvětlit.

Vycházíme z výzkumných dat a zkušeností, které jsme získali u námi konstruovaného dotazníku EDONE (Chalupa, 1969) se 14 škálami. Jeho obsah se v mnohém směru přibližuje jednak Cattellově dotazníku 16 PF, jednak Learyho dotazníku ICL, se kterými jsme EDONE konfrontovali. Základem zkoumání a srovnání byla korelační analýza.

U všech uvedených metod se setkáváme u individuálních osob s rozmanitými kombinacemi složek osobnostního profilu. Předpokládáme, že konfigurace profilu osoby je zákonitá a může být zdrojem závažných diagnostických informací, které nejsou obsaženy v izolovaných hodnotách skóre jednotlivých škál.

Na rozdíl od koncepce osobnosti, vycházející z nezávislých dimenzí, zastáváme tezi, že existuje celková vázanost rysů a podobnost profilu individuálních osobností u velké části populace. Větší a častější deviace od této obecné tendence mohou poukazovat na abnormální strukturu osobnosti.

Řešení problematiky si vyžádalo sérii analýz jak u skupin normálních osob, tak i u osob s výraznými neurotickými tendencemi a odpovídající anamnézou.

Ve svém sdělení budeme referovat o těchto tématech:

1. dvojité analýze korelační matice 14 škál dotazníku EDONE,
2. výsledcích srovnávací korelační analýzy škál EDONE se škálami Cattellova 16 PF a s dalšími dotazníky,
3. měření podobnosti celkového individuálního profilu ve škálách EDONE a stanovení deviačního skóre s ohledem na skupinu normálních osob,
4. analýze typových zvláštností u osob s extrémní deviací profilu v dotazníku EDONE,
5. srovnávací korelační analýze deviačního skóre osob v dotazníku EDONE a v dotazníku ICL,
6. o srovnávací korelační analýze škál dotazníku ICL.

Problematika

V prvé řadě bylo třeba objasnit celkovou skladbu dotazníku EDONE na základě korelační analýzy skóre 14 škál. Zajímalo nás, které základní parametry osobnosti měří a zda na matici korelací škál mají či nemají vliv neurotické tendence podle dotazníku MMQ Eysencka. Obsah 14 škál EDONE byl dále systematicky korelačně srovnáván se všemi škálami dotazníku 16 PF. K dispozici jsme měli též úplnou korelační matici dotazníku 16 PF.

V dalších etapách jsme se orientovali na měření podobnosti, respektive deviantnosti individuálních osobnostních profilů v dotazníku EDONE a Learyho ICL ve smyslu konfiguračního pojetí měření osobnostních vlastností na rozdíl od měření jejich izolovaných dimenzí. Zjišťovali jsme, čím jsou tyto profily ovlivňovány.

Škály dotazníku EDONE

Dotazník má 14 škál, které jsou skórovány na stupnici 0 –10.

1. pasivní-aktivní
2. nespolečenský-společenský
3. veselý-smutný
4. rozumový-citový
5. důvěřuje si-nedůvěřuje si
6. otevřený-uzavřený
7. družný-samotářský
8. rozhodný-nerozhodný
9. neurotický-stabilní
10. nepodléhá náladám-náladový
11. panovačný-podrobivý
12. má rád změnu-nemá rád změnu
13. rychlý-pomalý
14. měkký-energický

Reliabilita jednotlivých škál EDONE i po 12 letech je plně uspokojující. Korelace celého profilu škálových hodnot u jednotlivých osob po 12 letech je vyjádřena koeficientem $r=0,630^{++}(n=33)$.

Korelační analýza dotazníku EDONE

Skupina 52 osob s vysokoškolským vzděláním byla rozdělena na podskupinu A ($n=25$), která v neurotickém dotazníku MMQ vykazovala nízké skóre do 10 bodů, a na skupinu B ($n=27$), se skóre 11-26 bodů.

Korelační matice škál dotazníku EDONE 14×14 byla vypočtena nejprve u skupiny A s nízkým neurotickým skóre v Eysenckově dotazníku MMQ. Z 91 korelací bylo 18 významných (19,78 %). Je to shodné číslo jako u úplné korelační matice 16×16 dotazníku 16 PF (19,16 %).

Podrobná analýza ukazuje, že matice korelací škál dotazníku EDONE může být interpretována pomocí 7 relativně nezávislých proměnných, které představují tyto rysy:

1. **dominance** (škály 1, 5, 8, 11, 14 – aktivita, sebedůvěra, rozhodnost, panovačnost, energičnost, které korelují významně mezi sebou),
2. **extraverze** (škály 2, 6, 7 – společenský, otevřený, družný, které významně korelují navzájem),
3. **citovost** (škála 4 – citový),

4. **emoční senzitivita** (škála 10 – náladový),
5. **emoční modalita** (škála 3 – veselý),
6. **emoční dynamika a tempo** (škály 12, 13 – má rád změnu, rychlý, které spolu významně korelují),
7. **neurotičnost** (škála 9 –neurotický).

Naproti tomu skupina osob B se zvýšenými hodnotami skóre MMQ vykazovala v matici z 91 korelací 34 významných (37,36 %). Změny se týkaly hlavně os dominance-submise a os emocionality, které vedly k vytvoření jednoho velkého trsu. Minimálně se změnilo osy extraverse a neuroticismu. Celkový počet os proměnných je zde redukován.

Dochází tedy k narušení přirozené diferenciaci struktury osobnosti.

Současně dochází v abnormálních podmínkách u jedinců k nakupení většího počtu extrémních hodnot škál (větších než 1 sigma od průměrné hodnoty). Některé osoby v této skupině vykazovaly až 11 extrémních odchylek od průměru hodnot škál, tedy jen 3 škály byly v mezích normy.

Srovnání s Cattellovým dotazníkem 16 PF

Při konfrontaci skóre 14 škál dotazníku EDONE s Cattellovými škálami 16 PF jsme získali 53 statisticky významných korelací.

V úplné korelační matici 16 PF se rýsují se 4 základní korelační seskupení, které se týkají **extraverse (A+, F+, H+, Q2-) dominance (E+, Q1+), emoční labilita (C-, O+, Q4+) a sebekontroly (G+, Q3+)**. S těmito širokými faktory jsme provedli především srovnání škál dotazníku EDONE.

V EDONE okruhu extraverse se týká 23 korelací, okruhu dominance 10 korelací, okruhu emoční labilita 8 korelací a okruhu sebekontroly 4 korelace. Zbývajících 8 korelací se týká ostatních škál 16 PF.

S **extraversí** korelují škály EDONE 2, 6 a 7 (společenský, družný, otevřený), s **dominancí** škály 1, 5, 8, 11, 13, 14 (aktivní, důvěřuje si, rozhodný, panovačný, rychlý, energický), s **emoční labilitou** korelují škály 5 a 10 (citový, náladový) a se **sebekontrolou** škály 8, 10 a 14 (rozhodný, nepodléhá náladám, energický).

Mimo tato seskupení vystupují v EDONE samostatně škály 3, 12 a 13 (veselý, má rád změnu, rychlý), týkající se jednak **emoční modalita**, jednak **emoční dynamiky a tempa**, které shodně korelují významně se škálou F Cattellova dotazníku. Jde o typické temperamentové rysy.

Cattellova emoční labilita (škály C, O, Q4) se v EDONE projevuje dvojím způsobem, jednak jako **emotivita** (citovost oproti racionalitě), jednak jako **emoční senzitivita** (střídání nálad), které spolu v EDONE nekorelují významně.

Se škálou neuroticismu 9 v EDONE nekorelovala kupodivu významně žádná ze škál 16 PF. Je však potvrzena její významná korelace s Eysenckovým neurotickým skóre v MMQ ($r = -0,674+++$). Zdá se, že škály C, O, Q4 plně nenahrazují veličinu neurotických tendencí.

Škála inteligence B nekorelovala s žádnou škálou EDONE, podobně je tomu u 16 PF.

Konfigurační analýza profilů

Pro psychodiagnostiku je významný **individuální profil osobnosti**. Analýza profilů byla v literatuře předčasně opuštěna a na scéně zůstaly pouze normy pro jednotlivé škály dotazníků. Cattell, 1957, korelaci profilů zpočátku používal, ale později ji nahradil soustavou regresních rovnic pro profesní výběr.

Principiálně nelze odmítnout názor, že různé kombinace rysů osobnosti nevedou ke vzniku nových kvalit struktury osobnosti. Jak extraverti, tak i introverti mohou být buď emotivní nebo neemotivní, neboť tyto dimenze ve skutečnosti na sobě nezávisí. Systém Eysencka na rozdíl od Cattella dimenze emocionality nezahrnuje.

Podrobná zkoumání profilů jednotlivých osob podle škál EDONE ukázala, že asi 15-20 % běžné populace vykazuje vyšší počet abnormálních odchylek hodnot škál od průměrné hodnoty normální skupiny, které jsou větší než 1 sigma. Obvykle není počet extrémních hodnot škál vyšší než 2-3, v krajních případech se však vyskytovalo až 11 extrémních hodnot.

Korelace absolutního počtu extrémních odchylek v profilu škál EDONE a skóre neuroticismu v MMQ činí 0,425++ (n=52).

Přesněji je možno konfiguraci profilu osoby sledovat pomocí korelace škálových hodnot s průměrným profilem skupiny normálních osob. V běžné populaci vykazuje nejméně 80-85% osob v dotazníku EDONE statisticky významnou korelaci 14 škálových hodnot ($r = <0,532$) ve srovnání s profilem normálních osob. To svědčí pro obecnou osobnostní strukturu.

Abnormalita se projevuje nízkými až zápornými korelačními koeficienty profilu osoby vzhledem k normální skupině.

U skupiny vedoucích pracovníků a učitelek s vysokoškolským vzděláním jsme u EDONE zjistili průměrnou hodnotu korelace profilu jedinců s profilem skupiny normálních osob $x = 0,707$ (rozsah od 0,951 do -0,022).

Čím podobnější je profil osoby vzhledem k normální skupině, tím nižší je její skóre neuroticismu podle MMQ a naopak ($r = -0,769+++$).

U dotazníku ICLs 8 škálami průměrná hodnota korelace podobnosti profilu osob činila 0,586 (od 0,930 do -0,181). Profil osob v ICL koreloval obdobně s MMQ ($r = -0,692+++$).

Deviantnost profilu a jeho validita je tedy potvrzena u dvou různých nástrojů.

Typologie abnormálních osobnostních profilů

Vzniká otázka, zda jde o jeden typ abnormality ve všech případech nebo jde o více typů. Podrobili jsme proto analýze všechny abnormální profily, které korelovaly nevýznamně, nízko nebo dokonce záporně s profilem skupiny normálních osob ve škálách dotazníku EDONE.

Tab. 1 Interkorelace 6 základních typů abnormálních profilů osob u dotazníku EDONE

Alfa	Beta	Gama	Delta	Epsilon	Zéta
	-0,259	-0,319	-0,007	0,259	-0,086
-0,259		-0,002	0,204	-0,125	-0,196
-0,319	-0,002		-0,276	-0,146	-0,253
-0,007	0,204	-0,276		-0,560+	-0,223
0,259	-0,125	-0,146	-0,560+		0,319
-0,086	-0,196	-0,253	-0,223	0,319	

Zjistili jsme, že existuje nejméně 6 základních typů extrémního profilu, které jsme označili **alfa**, **beta**, **gama**, **delta**, **epsilon** a **zéta** a které nekorelují významně nejen s profilem normální skupiny, ale ku podivu až na jednu výjimku ani mezi sebou. Jejich kvalitativním popisem se na tomto místě nemůžeme zabývat. Abnormality se týkají všech 7 hlavních rysů profilu dotazníku EDONE v různých kombinacích.

Srovnání EDONE s jinými dotazníky

Je vysoce zajímavé zjistit, zda se také profily škál u jiných dotazníků chovají podobně.

Tab. 2 Korelace deviačních skóre profilů jednotlivých osob u dotazníku EDONE, ICL a vztahy ke skóre neuroticismu a extraverse podle Eysencka

	Profil ICL	Profil EDONE	Neuroticismus	Extraverze
Profil ICL		0,731+++	-0,692+++	0,445+
Profil EDONE	0,731+++		-0,769+++	0,550++
Neuroticismus	-0,692+++	-0,769+++		-0,502+
Extraverze	0,445+	0,550++	-0,502+	

Míra podobnosti profilu škál EDONE u jednotlivců vzhledem ke skupině normálních osob koreluje významně s mírou podobnosti profilu škál ICL ($r=0,731+++$). Osoby, které mají deviantní profil v EDONE, mají tendenci vykazovat deviantní profil v ICL a naopak. Jde tedy o obecnější zákonitost diferenciací a poruchy osobnostní struktury. Na deviantnosti se podílí v obou případech především neuroticismus, který ji zvyšuje, kdežto extraverse snižuje deviantnost profilu.

Korelace škál ICL

Ve skóre jednotlivých škál ICL má významný podíl jednak neuroticismus, jednak zvýšená emocionalita. Neměří tedy ICL zdaleka jen dominanci-submisi a afilaci-hostilitu.

Neuroticismem je vedle jiných zatížena zejména škála FG, která obsahuje neurotické symptomy podle obsahové analýzy. Emocionalita vystupuje do popředí u škály HI a dalších. Korelace u extraverse jsou nevýznamné.

Tab. 3 Korelace škál ICL Leary ke skóre neuroticismu, emocionality a extraverse

Škály ICL	Neuroticismus	Emocionalita	Extraverze
PA	-0,41	-0,26	0,17
BC	-0,476+	-0,577++	0,28
DE	0,07	-0,483+	0,19
FG	0,629++	0,13	-0,35
HI	0,543++	0,659++	-0,4
JK	0,28	0,556++	0,02
LM	0,02	0,5	0,13
NO	0,48	0,3	-0,36

Závěry a diskuse

Kombinace rysů a variabilita profilu v osobnostních dotaznících jsou velmi zanedbanou otázkou osobnostního výzkumu. Dimenzionální přístup k rysům osobnosti nepřihlíží ke konfiguračním profilu osoby. Ve skutečnosti profily obsahují mnoho důležité informace pro diagnostiku a interpretaci individuálních případů. Dimenzionální pojetí osobnosti vycházelo především z obecných pravidel distribuce měřených znaků v populaci, nikoliv z individuálních konfiguračních rysů.

V osobnostních dotaznících s více škálami se setkáváme obvykle se značnou variabilitou profilů individuálních osob, která vyžaduje osvětlení. Abnormální hodnoty škál se individuálně vyskytují většinou zřídka, nejvýše u 2-3 škál dotazníku EDONE se 14 škálami.

Zjistili jsme však, že asi 15-20% osob běžné populace vykazuje vysoký počet abnormálních hodnot u škál dotazníku EDONE. Podle výpočtu korelace s profilem normální skupiny osob vykazují tyto osoby nízké až záporné korelace. Různé abnormální profily osob spolu kupodivu nekorelují a dosud bylo identifikováno 6 samostatných typů abnormálních osobnostních profilů, které se liší výrazně v kvalitativním popisu kombinace rysů.

Vycházíme z předpokladu, že existuje celková obecná struktura rysů osobnosti u většiny populace z hlediska konfigurace osobnostního profilu. Svědčí pro to významné korelace jejich profilu s průměrným profilem skupiny normálních osob. Malé procento osob vykazuje však řadu extrémních hodnot škál a tedy vysokou deviantnost profilu, svědčící pro abnormální strukturu osobnosti. Na deviantnosti profilu se podílí zejména zvýšený neuroticismus a zvýšená emotivita. Bylo zjištěno 6 typů abnormálního profilu osobnosti.

Kategoriální a dimenzionální popis osobnosti je třeba doplnit konfigurační analýzou osobnostního profilu jedince, zvláště s ohledem na diagnózu abnormální struktury osobnosti.

Literatura:

Anastasi, A. *Psychological testing* 6. ed. New York, 1988.

Cattell, R.B. *Personality and motivation structure and measurement*. New York, World Book Company, 1957.

Eysenck, H. J. *Dimensions of personality*. London : Kegan Paul, 1947.

Eysenck, H.J. Maudsley-Persönlichkeitsfragebogen. *Zeitschr.f.exp.u. angew. Psychologie*, 1953, H 3.

Eysenck, H.J. Das Maudsley Personality Inventory als Bestimmer der neurotischen Tendenz und Extraversion. *Zeitschr.f.exper.u. angew. Psychologie*, 1959, 6, 167-196.

Eysenck, H.J. Principles and methods of personality description, classification and diagnosis. *British Journ. of Psychology*, 55, 1964, 284-292.

Chalupa, B.; Kaprál, I. Korelační analýza struktury českého převodu Cattellova dotazníku 16 P.F. *Psychologie v ekonomické praxi*, 2, 1970, 102-106.

Kolaříková, O. *Problémy struktury osobnosti*. Praha : Academia, 1981.

Leary, T.; LaForge, R.L.; Suczek, R.F. *Dotazník interpersonální diagnózy-ICL*. Bratislava : Psychodiagnostika, 1976.

Pawlik, K. *Dimensionen des Verhaltens*. Bern, Stuttgart, 1968.

Rossolimo,G.Die psychologischen Profile.Zur Methodik der quantitativen Untersuchung der psychischen Vorgänge in normalen und pathologischen Fällen.Eine experimentell psychologische Skizze. *Klinik f. psychische u. nervöse Krankheiten*, 6,1911,7,1912.

CHALUPA, Bohumír. Nové přístupy k analýze dat osobnostních dotazníků. Dimenzionální a konfigurační pojetí. In HELLER, Daniel; PROCHÁZKOVÁ, Jana; SOBOTKOVÁ, Irena (ed.). *Psychologické dny 2004 : Svět žen a svět mužů : polarita a vzájemné obohacování : sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004*. Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, Psychologica 35 - suppl. Plný text příspěvku o rozsahu 7 s. je dostupný na přiloženém CD-ROM. ISBN 80-244-1059-1.